

<https://doi.org/10.62837/2024.2.168>

AYNURƏ MƏMMƏDOVA

AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, aparıcı elmi işçi

ACİZ “DİVAN”INDA ALINMALAR DİL VAHİDİ KİMİ

Açar sözlər: Güney Azərbaycan ədəbiyyatı, Aciz, dilçilik, leksika

Ключевые слова: Южноазербайджанская литература, Аджиз, лингвистика, лексика

Keywords: South Azerbaijan literature, Ajiz, linguistics, vocabulary

Dillərdə alınma çox qədim kökləri olan mürəkkəb və əhatəli bir problemdir. Alınma prosesinin mərkəzində söz dayanır. Lakin alınma təkcə sözlərlə məhdudlaşmır. Alınma dildə xarici amilləri, yəni başqa dil ünsürlərinin-fonetik, leksik, semantik, morfoloji və sintaktik sahələrində özünü göstərən başqa dil təsirlərinin məcusu kimi başa düşülməlidir. (3. s.5)

Alınma sözlərin dildə mühüm rol oynaması şübhəsizdir. Onların bir qismi dilimizdə yazılı formada, digər bir qismi isə şifahi formada işlənir. Xalqlar arasında əlaqələr inkişaf etdikcə, dillərin bir-birinə təsiri nəticəsində söz alma prosesi inkişaf edir. Ayrı-ayrı dillərdə alınma sözlərin sayı eyni olmur. Məsələn rus alimi L.S. Peysikovun fikrinə istinad etsək görərik ki, müasir fars dilində sözlərin 70% ni ərəb mənşəli alınmaları təşkil edir. Alim bunu onunla əsaslandırır ki, müasir fars ədəbi dilində olan 250 min sözün 175 mini ərəb sözləridir. Bundan başqa fars dilində olan rus və Avropa sözlərini də nəzərə alsaq, əsl fars sözlərinin azlıq təşkil etdiyinin şahidi olarıq (6, cəp.34).

Tarixən alınma sözlərin Azərbaycan dilinə daxil olması müxtəlif səbəblərdən baş vermişdir. Bu sözlərin bəzisi tarixi zəruriyyətdən, digərləri isə məcburiyyətdən dilimizə yol tapmışdır. Bu alınmaları məcburi alınmalar adlandırmaq lazımdır.

Bildiyimiz kimi ərəb və fars alınmaları dilimizə daxil olması ilkin olaraq VI-VII əsrlərdən sonra, yəni ərəblərin buraya gəlməsindən və islam dininin Azərbaycanda yayılmasından sonrakı dövrə təsadüf edir. Məhz islam dininin Azərbaycanda zorla qəbul etdirilməsi bir çox dini termin və ifadələrin dilimizdə işlədilməsinə rəvac vermişdir.

Ərəb və fars dilləri Azərbaycan milli dilin təşəkkül mərhələsinədək elmi üslubun əsas terminoloji mənbəyi olmuşdur, yalnız sonralar terminlərin işlənmə nisbətində ana dili və rus, Avropa dilləri lüğət vahidlərinin rolu, funksiyası artmış, hətta ən adi məişət sözləri terminoloji səciyyə qazanmağa başlamış və fəallaşaraq sistem şəkli almışdır (5, s.42).

Lüğət tərkibimizə alınma sözlərin daxil olmasının bir sıra səbəbləri vardır ki, bunlardan birincisi uzun müddət ərəb və fars dillərinin hakim mövqedə durmasıdır. Bundan başqa elmi əsərlərin bu dillərdə yazılması, şair və ədiblərin bu dildə təhsil

alması klassik ədəbiyyatımıza bir çox fars və ərəb alınmalarının daxil olmasına şərait yaratmışdır.

Dilçi alim Hüseyn Əsgərovun fikrincə alınmalar vasitəli və vasitəsiz olur. Bir-birilə əlaqədə olan dillərdən alınan sözlər vasitəsiz, əlqədə olmayan dillərdən alınanlar isə vasitəli alınmalar adlanır. Dilimizdə olan fars və rus sözləri bu baxımdan vasitəsiz, rus və Avropa sözləri vasitəli alınmalara aid edilir (2, s.378).

Dilimizə yol tapan alınma sözlərin bir çoxu dilimizin qayda qanunlarına tabe olaraq Azərbaycan dilinin qrammatik və fonetik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşmışdır. Bir sıra alınma sözlər də vardır ki, onlar alındıqları dilin qrammatik xüsusiyyətlərini özündə qoruyaraq bədii ədəbiyyatda mövqe tutmuşdur.

Hər hansı bir mətnin linqvo-poetik baxımından araşdırdıqda ədibin və ya şairin yazdığı əsərin lüğət tərkibinin leksik tərkibinin öyrənilməsi zəruridir.

Hər bir tarixi dövr, ictimai-siyasi vəziyyət dilə təsirsiz ötüşmür. Dilin leksikası, qrammatikası bu dəyişiklikdən təsirlənir. Hər bir dövr kimi, hər bir ədibin də əsərlərinin özünə məxsus leksik tərkibi var.

İnkar edilməz faktdır ki, Azərbaycan xalqı dünyaya zaman-zaman tarixi şəxsiyyətlər, Nizami, Füzuli kimi dühalar, alim, şair və yazıçılar bəxş etmişdir. Həmin dahilərin əsərlərində xalqımızın tarixi, mədəni və sosial həyatı əks olunmaqla yanaşı, Azərbaycan dilinə məhəbbət, hörmət, Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşuna dair məlumatlar geniş formada əks olunmuşdur. Buna görə də, dil materialları ilə zəngin olan və əvəzsiz xəzinə sayılan, xalqımıza məxsus əsərlər müxtəlif aspektlərdən tədqiq edilməklə yanaşı, onların dil xüsusiyyətləri də araşdırılmışdır.

Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Güney Azərbaycan ədiblərinin əsərlərinin bu baxımdan tədqiqi, araşdırılması bir qədər diqqətdən kənarda qalmışdır.

Cənubi Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığında da həmçinin ana dilinin qorunub saxlanması, onun yaşaması uğrunda öz qələmi vasitəsilə apardıqları mübarizə əsas mövzulardan biri olmuşdur. Ana dilimiz uzun zaman təqiblərə məruz qaldığından, onun inkişafı ləngiyərək, şimaldakı ədəbi dildən geri qalırdı. Yazılarda ərəb və fars mənşəli tərkiblərin işlədilməsi ədəbi dilimizin müasirlik baxımından formalaşmasına maneçilik yaradırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda da o dövrdən bu yana uzun illər keçməsinə baxmayaraq ana dili ilə bağlı problemlər Cənubi Azərbaycanda hələ də qalmaqda davam edir. Bu gün də Cənubi Azərbaycanda ana dilimizdə məktəblərin olmaması ağır məqamlardandır.

Cənubi Azərbaycanda Azərbaycan dilinin qorunub saxlanılmasında əməyi olan məşhur şairlərdən biri də Acizdir.

Tədqiqat apardığımız Aciz dilini araşdırarkən belə qənaətə gəlmək olur ki, əsərin lüğət tərkibi bütün leksik kateqoriyaları əhatə edir.

Xəlifə Aciz Gərmərudü (Sarablı) "Divan"-ında alınma sözlərin olması da yuxarıda sadaladığımız səbəblərlə bir başa bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, "Divan"-da Azərbaycan dilindən başqa fars dilində də bir sıra şeir növləri də yer almışdır. Buda bir başa fars dilinin təsiri nəticəsində meydana gəlmişdir.

Divanda bir sıra rus-avropa sözlərinə də rast gəlinir. Bu sözlər əsasən hərbi terminlərdə özünü büruzə verir. Belə ki, bu da o dövrdə Rus-İran müharibəsinin baş verməsilə bağlıdır. Ümumiyyətlə dilimizə Rus-Avropa sözlərinin daxil olması XIX-cu əsrin 30-cu illərinə təsadüf edir.

Bütün bunları nəzərə alaraq Aciz dilinin lüğət tərkibini təşkil edən sözləri mənşəyinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Fars mənşəli leksika
2. Ərəb mənşəli leksika

2.7.1. Fars mənşəli leksika-Ərəb mənşəli sözlərdən fərqli olaraq fars dilinə məxsus sözlər dilimizə həm yazılı, həm də şifahi formada keçmişdir. Fars mənşəli alınmalara leksikanın müxtəlif bölmələrində rast gəlinir. Azərbaycan dilinə fars sözlərinin keçməsi əsasən XIII-XIV əsrlərdən başlamışdır. Fars dilinin Qafqazda qüvvətlənməsindən sonra ərəb dili sıxışdırılmağa başlamış və ərəb dilinin nüfuzunu itməsinə səbəb olmuşdur. Lakin o dövrdə yazı-pozu işlərinin fars dilində olmasına baxmayaraq, fars dilinə keçmiş ərəb mənşəli sözlərin dilimizdə işlədilməsi və daha da sürətlənməsi baş vermişdir.

Aciz divanında işlənən fars mənşəli sözlərin tarixi dövr ərzində bir sıra dəyişikliklərə məruz qalmasını araşdırarkən bir neçə cəhəti qeyd etmək yerinə düşər. Bu sözlər tələffüz baxımından 3 kateqoriyaya bölünür:

1. Azərbaycan dilində oxunması və tələffüz formasına görə fərqlənməyən fars sözləri. Belə alınma sözlər heç bir dəyişikliyə uğramadan işlədilir.

Məsələn; dərd(درد), bərabər(برابر), bəxt(بخت), bağban(باغبان), çəmən(چمن), əncəm(انجام), fərman(فرمان), həmdəm(همدم)-dost, xəzan(خزان)-payız, şad(شاد), mehr(مهر)-sevgi, meydan(میدان)

2. Divanda işlənən və öz formasını qoruyan müəyyən qrup sözlərin tərkibindəki səslər dilimizin qrammatikasına uyğunlaşsa da, bəzi saitlərin tələffüzü fars dilində olduğu kimi deyildir. Bu tip sözlərdə vurğu sözün son hecasına düşür. Məsələn; pərvaz(پرواز)-uçuş, fəryad(فرياد), avaz(آواز), aşina(آشنا)-dost, kənar(کنار), abad(آباد).

3. Digər qrupa daxil olan fars mənşəli sözlər öz fonetik şəklini tam dəyişərək Azərbaycan dilinin fonetik qaydalarına tabe olur. Bu tip sözlər Azərbaycan dilinin qanunlarına (ahəng, assimiliasiya və s.) tabe olaraq, sait və samitlərində dəyişilmələr olan ifadələrdir. Məsələn: bustan- بوستان (bu:sta:n), günah- گناه(qona:h), şahbaz - شهbaz(şəhbaz), çarx- چرخ(çərx).

2.7.2. Ərəb mənşəli leksika-Ərəblərin bir çox ölkələrlə yanaşı Azərbaycanı istila etməsi ərəb dilinin ana dilimizə təsirinə səbəb olmuşdur. Bu da dilimizdə bir sıra ərəb ifadələrinin işlədilməsinə gətirib çıxarmışdır. Həmin dövrün ədəbi mənzərəsini təsvir edərkən Dəmirçizadə bildirir ki, "İslamiyyətin zorla qəbulu azərbaycanlıların qədim mədəniyyət izlərinin, əvvəlki dillərin, əvvəlki yazıların məhvinə yol açmışdı. Bütün idarələrdə yazı işlərinin ərəb dilində aparılması zəruri olmuşdur (1, s.69).

XIX əsrdə Aciz şeiriyyatında ərəb dilli leksikanın işlədilməsi məhz fars dilinə keçən ərəb sözlərin hesabına olmuşdur. Acizin də Cənubi Azərbaycan ərazisində

yaşayıb yaratmasını nəzərə alsaq, bu tendensiyanın haradan qaynaqlandığını aydın görmək olar.

Aciz divanında rast gəldiyimiz ərəb mənşəli sözlər əsasən dini adlar və terminlərlə ifadə olunur. Buna görə həmin ifadələrin işlənməsi dar çərçivədə olmuş və onlar ümumxalq dilinə daxil ola bilməmişlər. Həmin ifadələr bu gündə dilimizdə termin formasında və bədii ədəbiyyatda işlənir. Məsələn: tələt(طلع)-üz; məşşatə(مشاطه)-gəlinləri bəzəyən; ariz(عارض)-sima; iman(إيمان)-iman; küfr(كفر)-küfr; islam(إسلام)-islam; mübtəla(مبتلا)-düçar; kilik(كلك)-qələm; nar(نار)-od; cəhənnəm; zünnar(زنار)-xristianların riyazət əlaməti olaraq bellərinə bağladıkları qurşağ; kafər(كافر)-kafir Allahsız; izzirab(اضطراب)-əzab; mürüvvət(مروت)-mərdlik; şəfqət, afət(أفت)-bəla; məhşər(محشر)-ölülərin dirilib yığılacağı yer; çaxnaşma; müənbər(معبر)-ənbər qoxulu; mütərra(مطرا)-təravətli; matəm(ماتم)-matəm; mətlub(مطلوب)-arzu edilən; ülfət(الفت)-hüsn-rəğbət, dostluq; ərğəvan(ارغوان)-qırmızı gül; gəbgəb(غبغب)-buxaq; əndəlib(عندليب)-bülbul; təkəllüm(تكلم)-söz, danışmaq; nəstəliq(نستعليق)-xətt növü; iltimas(التماس)-xahiş; istiqlal(استقلال)-müstəqil olma; səadət(سعادت)-xoşbəxtlik; batin(باطن)daxili; şüğl(شغل)-iş; hüveyda(هويدا)-aşkar; ləhəd(لحد)-daş; hicr(هجر)-ayrılıq; kövkəb(كوكب)-ulduz; cənnət(جنت)-bəhişt; rizvan(رضوان)-məcazi mənada bəhişt; münir(منير)-nurlandıran; istiğfar(استغفار)-üzr istəmə; kəbir(كبير)-böyük; təməllüq(تملق)-yaltaqlanma; təmkin(تمكين)-səbr etmə; təhsin(تحسين)-bəyənmə; afərin; təsəlsül(تسلسل)-zəncirləmə; əlaqə, rəbitə; mərrix(مريخ)-Mars planeti; ləvhəşəllah(لوحش الله)-Allah uzaq etsin; ələm(الم)-kədər; təsxir(تسخير)-zəbt etmə; nəfs(نفس)-insanda heyvani hiss; əttar(عطار)-ətir satan; məhmil(محمل)-kəcavə növü, xəmək; rüsəva(رسوا)-biyabır; əcamir(اجامر)-tayfa; qiyamət(قيامت)-dünyanın sonu; şəmail(شمائل)-əks, surət.

Səhər könlüm quşın ki, böylə izzirab eylər,
Dedim: "Bəs kim, pərişan eyləyüb badi-səhər zülfün." (4, v. 27b).

Bu necə nazdü səndə, bu necə məst nigah,
Bu necə şəkli şəmail, bu necə hüsnü cəmal?! (4, v.58b)

Göründüyü kimi əsərdə işlənən ərəb mənşəli bu alınma sözlər sırf termin səciyyəli ifadələr olduğu üçün dilimizə daxil olmamış və dilin zənginləşməsində rol oynamamışdır.

Araşdırmamızdan belə nəticəyə gəlmək olar ki, əsərin lüğət tərkibinin əsas hissəsini Azərbaycan sözləri tutur. İkinci yerdə fars və ərəb mənşəli sözlər öz mövqeyini qorumaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi Bakı: "Maarif" 1979, c., I, 268 s.
2. Əsgərov. H. Azərbaycan dilində maddi mədəniyyət leksikası. Bakı: Bakı Universiteti, 2006, 445s.

3. Qarayev. A Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar. Bakı: Azərbaycan universiteti nəşriyyatı, 1989, 93s.
4. Məhəmməd Xəlifə Aciz . “Divan”. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar fondu, D-286/10263, 161s.
5. Məmmədli N. Azərbaycan dilində alınma terminlər. Bakı: “Elm və təhsil”, 2017. 487s.
6. Пейсиков. Л.С. Лексикология современного персидского языка. Изд- во “Наука”, 1973. 198 стр

AYNURƏ MƏMMƏDOVA

ACİZ “DİVAN”INDA ALINMALAR DİL VAHİDİ KİMİ

XÜLASƏ

Alınma sözlər bu ya digər dilin lüğət tərkibinin inkişafı və zənginləşməsində əsas mənbələrdən sayılır. İstər ərəb-fars və ya rus-Avropa dillərindən zaman-zaman Azərbaycan ədəbi dilinə daxil olaraq, öz leksik əlaqələrini genişləndirməsi, mənalərini dəyişərək semantik cəhətdən əsl Azərbaycan sözləri kimi ortaya çıxması danılmaz həqiqətdir. Müxtəlif səbəblərdən dilimizə daxil olan alınma sözlər dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirmişdir. Bəzən isə müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalaraq özümüzünküləşdirilmişdir.

Alınma sözlərin işlədilməsinə görə görkəmli söz ustalarının əsərləri xüsusi mahiyyət daşıyır.

Əsərlərində Azərbaycan dilinin qorunub saxlanılmasında əməyi olan məşhur şairlərdən biri də Cənubi Azərbaycanlı Acizdir. Bununla belə onun “Divan”ında ərəb-fars və rus-Avropa sözlərinin işlənməsinə rast gəlinir. Bu məqalədə bu tip alınma sözlərin işlənmə tezliyi və səbəbləri araşdırılmışdır.

Aciz dilini araşdırarkən belə qənaətə gəlmək olur ki, əsərin lüğət tərkibi bütün leksik kateqoriyaları əhatə edir.

AYNURA MAMMADOVA

LANGUAGE UNITS USED IN AJIZ'S "DIVAN"

SUMMARY

Borrowed words are considered one of the main sources in the development and enrichment of the vocabulary of another language. It is an indisputable fact that words from Arabic-Persian or Russian-European languages have entered the literary language of Azerbaijan from time to time, expanding their lexical connections, changing their meanings and emerging as semantically genuine Azerbaijani words. Borrowed words that have entered our language for various reasons have enriched the vocabulary of our language. Sometimes it is made our own by undergoing various changes.

Due to the use of borrowed words, the works of prominent wordsmiths have a special meaning.

One of the famous poets whose works contributed to the preservation of the Azerbaijani language is Aciz from South Azerbaijan. However, in his "Divan" one finds the use of Arabic-Persian and Russian-European words. This article examines the frequency and reasons for the use of this type of loanword.

When studying the Ajiz language, it can be concluded that the vocabulary of the work includes all lexical categories.

АЙНУРА МАМЕДОВА

**ЯЗЫКОВЫЕ ЕДИНИЦЫ В В «ДИВАН»Е АДЖИЗА.
РЕЗЮМЕ**

Займствованные слова считаются одним из основных источников развития и обогащения словарного запаса другого языка. Неоспоримым фактом является то, что слова из арабо-персидского или русско-европейского языков время от времени проникали в литературный язык Азербайджана, расширяя свои лексические связи, изменяя свои значения и выступая как семантически подлинные азербайджанские слова. Займствованные слова, вошедшие в наш язык по разным причинам, обогатили словарный запас нашего языка. Иногда оно становится нашим собственным, претерпевая различные изменения.

Благодаря использованию займствованных слов произведения выдающихся поэты имеют особый смысл.

Одним из известных поэтов, чьи произведения способствовали сохранению азербайджанского языка, является Аджиз из Южного Азербайджана. Однако в его «Диван»е встречаются употребление арабо-персидских и русско-европейских слов. В данной статье рассматриваются частота и причины использования данного вида заимствований.

При исследовании языка Аджиза можно сделать вывод, что лексика произведения включает в себя все лексические категории.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

Rəyçi: filologiya üzrə elmlər doktoru, Nəsim Göyüşov

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur